

ДО ПРОБЛЕМИ ВСТАВНИХ МОРФЕМ У ПРИСЛІВНИКАХ

У статті йдеться про розв'язання дуже важливої й дискусійної проблеми щодо виділення в українській мові, зокрема в прислівниках, особливого виду морфем — вставних афіксів.

Ключові слова: вставні афікси, морфемна будова, прислівники, українська мова.

The article attacks a crucial and controversial issue of separating out infixes, morphemes of a special kind, in the adverbs of Ukrainian language.

Key words: infixes, morphemic structure, adverbs, Ukrainian language.

Традиційна морфеміка заперечує існування в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, такого виду афіксів, як інфікси. Проте практика морфемного членування слів та вивчення дериваційного процесу, у якому формантом виступає особливий вид афіксів, спростовують цю точку зору, а також сам погляд на те, що собою становлять такі морфеми, як інфікси.

У мовознавчій науці загальновизнаною є думка, за якою інфікси — це службові морфеми внутрісегментного характеру. Питання про те, якою саме є позиція інфіксів у слові — спірне. На основі дослідження морфемної будови та творення слів у таких мовах, як кхмерська, латинська, литовська та деяких інших, у яких виділення внутрісегментних елементів не викликає ніяких сумнівів, склалося дві точки зору щодо ознак цього виду афіксів. Одна з них, більш поширена, полягає в тому, що інфікси — це афікси, які, утворюючи нове слово або словоформу, вставляються всередину кореня [5: 92; 8: 25; 9: 270; 11: 268—269]. За іншою точкою зору, інфікси — це морфеми, вставлені в корінь або основу [12: 195; 16: 211]. Окрім цих двох поглядів на місце інфіксів у структурі слова, є ще одна точка зору, яка заслуговує на особливу увагу. Належить вона дослідникові чеської мови Г. П. Нецименку, на думку якого вставні морфеми (термін "інфікс" мовознавець не вживає) вклинюються всередину основи. При цьому розрив структури мотивуючого слова, зазначає мовознавець, не є чітко фіксованим, оскільки внутрісегментні елементи можуть зустрічатися як між морфемами (на морфемному стику), так і всередині них, зокрема в корені або в суфіксі [10: 202]. На ма-

теріалі прикметників і прислівників зі значенням інтенсифікації ознаки, а також демінутивних іменників Г. П. Нещименко переконливо доводить думку про існування в чеській мові вставних морфем. Диференціальна ознака, за допомогою якої дослідник ідентифікує вставні морфеми, — позиція у слові. В усіх випадках словотворення зазначені афікси або проникають всередину мотивуючого слова між морфемами, нехтуючи обов'язковими для всіх слов'янських мов правилами поетапного приєднання морфем, або ж вклинюються всередину кореня чи суфікса.

Питання про вставні морфеми в українській мові, незважаючи на його велике теоретичне і практичне значення, майже зовсім не вивчене. Торкаючись цієї проблеми, дослідники, як правило, обмежуються фразою про те, що в українській мові інфіксів немає. Однак, вивчаючи питання про вставні морфеми, все ж можна натрапити на деякі міркування та факти, які наводять на роздуми про внутрісегментні елементи. На поодинокі випадки існування інфіксів ще у праслов'янській мові найдавнішого періоду, зокрема носовий -н- у дієсловах теперішнього часу, вказує В. О. Горпинич [6: 24]. Наводяться факти існування особливого виду афіксів, які за своїми ознаками дуже подібні до інфіксів, у сучасній українській мові. Скажімо, розглядаючи особливості творення дієслівних зменшено-пестливих форм, на вставляння суфіксів -к-, -оньк-, -еньк-, -очк-, -унечк-, -усеньк- у середину іфінітивного суфікса -ти вказує С. П. Бевзенко [3: 363]. Фіксує перерваність афікса -ти у морфемному словнику І. Т. Яценко [19], хоч робить це не завжди послідовно. Досліджуючи морфемну структуру дієслівних демінутивних утворень, В. О. Горпинич уперше в мовознавчій науці заявляє про існування в українській мові інфіксів: "Якщо за диференціальну ознаку інфікса визнати "знаходження всередині будь-якої морфеми", а не лише кореневої, тоді морфи -оньк-, -ус'-, що знаходяться всередині іфінітивного суфікса -ти, можна кваліфікувати як інфікси" [6: 25]. При цьому мовознавець зауважує, що в українській мові небагато слів, у яких службова морфема знаходиться всередині суфікса. На наявність в українському морфеміконі особливого виду афіксів указували в одному зі своїх досліджень ми [17].

Зважаючи на важливість питання про вставні морфеми, спробуємо, звернувшись до прикладів, розкрити своє бачення порушеної проблеми, поділитися деякими спостереженнями й міркуваннями. З цією метою розглянемо особливості морфемної структури і тво-

рення прислівників зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки.

За законами, які характеризують словотвірну систему української мови, у процесі словотворення афікси долучаються до кінцевої морфеми мотивуючого слова або мотивуючої основи (префікси — до початкової морфеми) поетапно, подібно до того, як намистини нанижуються на нитку. Таким чином формується морфемна структура слова, визначається порядок розміщення морфем. Оскільки українська мова належить до фузійних мов, то між формантом і кінцем мотивуючого слова (основи) можливі різні морфонологічні зміни. Проте ситуація, при якій словотворчий афікс, обминувши кінцеву морфему (морфеми), займає позицію перед нею, є невластивою для українського словотворення і морфемобудування (у цьому випадку не йдеться про інтерфікси, які є не морфемами, а лише структурними елементами, що виникли внаслідок морфонологічних змін).

Всупереч вищесказаному спостереження показують, що при творенні демінутивних прислівників та прислівників зі значенням неповної ознаки використовуються афікси, які вирізняються з-поміж інших морфем способом приєднання до мотивуючого слова і відповідно позицією у його структурі. Це такі афікси, як -к-, -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -ісіньк-, -уват-. Виступаючи словотворчими засобами, вони вставляються всередину мотивуючого слова. Пор.: *стільки* ^ *стіл-ечк-и*, *тамки* ^ *там-ечк-и* (кінцеве к морфеми -ечк- накладається на початкове к морфеми —ки), *вкупі* ^ *вкуп-очк-і*, *додолу* ^ *додол-оньк-у*, *додому* ^ *додом-очк-у*, *любо* ^ *люб-еньк-о*, *давно* ^ *давні-есеньк-о*, *далеко* ^ *далек-уват-о* тощо.

Безсумнівними зразками виділення вставних морфем є прислівники, які мають виразний народнорозмовний характер вживання: *нишкомнищ-ечк-ом*, *таки* ^ *так-ечк-и*, *трохи* ^ *трош-к-и* (*тріш-к-и*), *трохи* ^ *трош-ечк-и* (*тріш-ечк-и*), *потроху* ^ *потрош-к-у*, *потроху* ^ *потрош-ечк-у*, *тамки* ^ *там-еньк-и*, *тутки* ^ *тут-ечк-и*, *теперки* ^ *тепер-ечк-и*, *теперки* ^ *тепер-еньк-и*, *тільки* ^ *тіл-ечк-и* тощо. Вони широко використовуються як в усній народній мові, так і в художній літературі, переважно при стилізації під народнорозмовне мовлення. Пор.: *Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм* [7: 48]; *Колись я, братику, правесенько ходив, — Теперечки, дивись, до чого вже дожився!* [4: 58]. *І нищечком коло брами сіла Йзажурилась* [18: 514]. Часто ці прислівники вживаються без будь-якого емоційного забарвлення.

Певною мірою сумнівним, а отже, і спірним є виділення вставних морфем у прислівниках зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки, які закінчуються на —о, а також у демінутивних прислівниках, попереднім етапом творення яких є конфіксація. Пор.: *смирно* ^ *смирн-еньк-о*, *часто* ^ *част-еньк-о*, *важкою* *важ-еньк-о*, *звичайно* ^ *звичайн-еньк-о*, *чималою* *чимал-еньк-о*, *потішно* ^ *потішн-еньк-о*; *високою* *висок-уват-о*, *мало* ^ *мал-уват-о*, *холодною* *холодн-уват-о*; *вкупі* ^ *вкуп-очч-і*, *додому* ^ *додом-оньк-у* тощо. Ці лексеми, як і інші аналізовані прислівники, активно використовуються в розмовному мовленні, фольклорі та творах художньої літератури: *У неділю **пора-ночку*** [2: 178]; *Кинув косу **додолоньку**, а сам пішов **додомоньку*** [2: 421]; *Романочку, пусти мене **додомочку*** [1: 247]; *Ходім **додомоньку**, дитино* [18: 541]; *Росли **укупочці**, зросли* [18: 560]. Скажімо, у байках Л. Глібова, в яких одним із завдань автора є відтворення народного розмовного мовлення, спостерігаються цілі нагромадження демінутивних прислівникових утворень: *бистренько*, *близенько*, *веселенько*, *давненько*, *довгенько*, *жалібненько*, *звичайненько*, *любенько*, *любесенько*, *недавніч-ко*, *нічогісінько*, *потішненько*, *правесенько*, *прехорошенько*, *прямісінько*, *раненько*, *ранесенько*, *смирненько*, *тихесенько*, *точнісінько*, *частенько*, *чималенько* тощо [4]. Прислівники зі значенням неповної ознаки належать до загальноновживаної лексики.

У сучасному мовознавстві творення зазначених вище прислівників пояснюється по-різному, а відповідно і статус їх структурних елементів трактується неоднозначно.

Панівною є думка, згідно з якою демінутивні прислівники та прислівники зі значенням неповної ознаки є відприкметниковими та відіменниковими утвореннями, формантами для яких виступають відповідно суфікс -о та конфікси в-... — і, з-... — у, до-... — у тощо. Скажімо, *ранесенький* ^ *ранесеньк-о*, *холоднуватий* ^ *холоднуват-о*, *купочка* ^ *в-купочч-і*. У цьому разі афікси -есеньк-, -уват-, -очк— суфікси, якими творяться мотивуючі прикметники та іменники (пор.: *ранній* ^ *ран-есеньк-ий*, *холодний* ^ *холодн-уват-ий*, *купа* ^ *куп-очк-а*) [15: 438-439]. Така точка зору, як нам видається, не є достатньо переконливою, оскільки при визначенні мотивації прислівників порушується її семантичний принцип, за яким елементи суб'єктивної оцінки та ступеня міри ознаки долучаються до деривата на останньому етапі його творення. Пор. перифрази: *ранесенько* — дуже рано, *холоднувати* — трохи холодно, *вкупочці* — зменшено-пестлива форма до *вкупі*.

Прихильником відприслівникового походження досліджуваних дериватів є В. О. Горпинич. Засобами їх творення він вважає суфікси -есенько, -енько, -увато тощо [6: 158—159]. Пор.: *рано* ^ *ран-есенько*, *низькою низ-енько*, *пізно* ^ *пізн-увато*. Об'єднавши відповідно структурні елементи -есеньк-, -еньк-, -уват- із суфіксом —о в одну морфему, мовознавець таким чином прагне розв'язати проблему, пов'язану із вставними афіксами. Однак розглядати ці афікси такими, що мають складну структуру, вважаючи, що відбувся перерозклад, який призвів до опрощення морфемної структури прислівників, поки що, здається, немає підстав. Проте певна тенденція до виникнення складних суфіксів при творенні прислівників, які закінчуються на —о, спостерігається. Пор.: *гаразд* ^ *гаразд-енько* (у мові немає ні прикметника *гараздий*, ні прислівника *гараздо*, якими можна було б пояснити мотивацію).

Розглядаючи особливості творення прислівників, С. П. Бевзенко зазначає, що українська мова від ряду прислівників має здрібніло-пестливі форми, що творяться за допомогою суфіксів -еньк-, -ечк-, -ісіньк-: *давненько*, *далеченько*, *частенько*, *однаковісінько* тощо [3: 385]. Пор.: *давно* ^ *давні-еньк-о*, *далеко* ^ *дал-еченьк-о*, *часто* ^ *част-еньк-о*, *однаково* ^ *однаков-ісіньк-о*. Позиція, яку в морфемній структурі дериватів займають ці словотворчі засоби, та спосіб їх приєднання до мотивуючих слів дозволяють нам кваліфікувати їх не як суфікси, а як вставні афікси.

Таким чином, можна стверджувати, що при творенні прислівників зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки, зокрема й тих, які закінчуються на —о, в українській мові використовуються вставні морфеми. Аналіз, проведений у межах досліджуваного матеріалу, дозволяє виділити такий набір вставних афіксів: -к-, -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк- (при творенні демінутивних прислівників); -уват- (при творенні прислівників зі значенням неповної ознаки). Позиція внутрісегментних елементів у прислівниках — знаходження всередині мотивуючого слова внаслідок вставляння в процесі словотворення.

Неважко помітити, що вставні морфеми за значенням та структурою збігаються з відповідними омонімічними суфіксами. Така схожість свідчить про спільне походження цих двох видів афіксів та системність словотворчих засобів, зокрема про спорідненість словотворчих процесів іменників, прикметників, дієслів та прислівників. Той факт, що в чеській мові також виділяються вставні морфеми, зок-

рема зі значенням демінутивності, указує на системний характер словотворчих засобів у слов'янських мовах в цілому.

За функціональними ознаками вставні морфеми тотожні суфіксам зі значенням суб'єктивної оцінки та неповної ознаки, але сфера їх вживання значно вужча. Пояснюється це тим, що функціонують вставні морфеми лише в межах масиву вторинних дериватів. Мотивуюча база, з якою взаємодіють вставні афікси як словотворчі засоби, з погляду походження є тільки питомою. Існують також певні семантичні обмеження, зумовлені значенням мотивуючих слів. Таким чином, за допомогою вставних морфем утворюється відносно невелика кількість слів, зокрема прислівників, у масштабі української мови, але цілком достатня для того, щоб визнати існування в ній цього особливого виду афіксів.

З огляду на все вищесказане досліджувані афікси слідом за Г. П. Нещименком можна називати вставними морфемами, уникаючи терміна "інфікс", оскільки жодного прикладу, у якому б структурний елемент вставлявся всередину кореня, в українській мові не зафіксовано. Проте таке розв'язання термінологічної проблеми — не найкраще, бо інфікс (лат. *infixus* — вставлений) — це і є вставлений афікс. Беручи до уваги, що термінологічна проблема в цій ситуації не єдина і не головна, гадаємо, що за умов, які складаються в результаті появи нової інформації щодо вставних морфем (а така інформація з вивченням питання обов'язково буде розширюватися), необхідно переглянути визначення поняття "інфікс", сформулювавши його, скажімо, наступним чином: інфікси — це афікси, які, утворюючи нове слово або словоформу, вставляються всередину іншої морфеми або мотивуючого слова (основи).

1. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К., 1987.
2. Балади. Родинно-побутові стосунки. — К., 1988.
3. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). — Ужгород, 1960.
4. Глібов Л. Байки. Поезії. Твори для дітей. Російська поезія // Твори в двох томах. — К., 1974. — Т. 1.
5. Головин Б. Н. Введение в языкознание. — М., 1983.
6. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. — К., 1999.
7. Довженко О. П. Зачарована Десна. — К., 1976.
8. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973.

9. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К., 2006.
10. Нецименко Г. П. О понятии вставной морфемы // Исследования по славянскому языкознанию. — М., 1971. — С. 201—209.
11. Реформатский А. А. Введение в языкознание. — М., 2000.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — К., 2006.
13. Словник української мови: В 11т. — К., 1970—1980.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
16. "Українська мова". Енциклопедія. — К., 2000.
17. Хрустик Н. М. Про перервані морфи та інфікси в українській мові // Записки з загальної лінгвістики. — О., 1999. — Вип. 1. — С. 43—48.
18. Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1974.
19. Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. — 1980—1981. — Т. 1-2.